

ἀπετελείτο ἡ σειρά τῶν πομπευόντων, καὶ ἡ πρωτοπορεία εἶχεν ἤδη φθάσει εἰς τὴν πρὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου πλατεῖαν, ἐν ᾧ ὁ πάπας δὲν εἶχε καὶ ἀκόμη ἐκκινήσει Ἰδιαν δ' αἰγλήν παρείχε τὸ πλῆθος τῶν ὑπὸ τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ κρατούμενων λαμπάδων, ἀνερχομένων κατὰ τὰ μαρτυρούμενα ὑπὸ τῶν συγχρόνων πηγῶν εἰς τριακοντακισχιλίας.

Ἐν τούτοις ἤδη ὁ πάπας, ἐξεληθὼν τοῦ θαλάμου, ἐν ᾧ εἶχε διανυκτερεύσει, καὶ φερόμενος, καθ' ἃ συνείθιζεν, ἐπὶ τοῦ ὤμου θεραπόντων, ἄτε, μὴ δυνάμενος νὰ βαδίσῃ πεζὸς ἕνεκα τῆς κοπώσεως τῆς προτεραίας καὶ τῆς ποδάγρας ἐξ ἧς ἔπασχεν, ἐπέβη τοῦ δι' αὐτὸν προωρισμένου χρυσοῦ φορείου. Ἀδυνάτου δὲ οὕσης ἕνεκα τοῦ πολλοῦ πλῆθους τῆς εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Λαοῦ προχωρήσεως, ἐστάλησαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν ταύτην τρεῖς καρδινάλιοι καὶ ἐκόμισαν τὴν ἁγίαν κάραν πρὸς τὸν πάπαν. Οὗτος δὲ, ἀσπασθεὶς ἐν μέσῳ τοῦ προσευχομένου πλῆθους, παρέλαβεν αὐτὴν σκιασθεῖσαν ὀπισθεν διὰ χρυσοῦ οὐρανοῦ πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων, καὶ οὕτως ἐξεκίνησεν ἐκ τῆς Παναγίας τοῦ Λαοῦ περὶ τὴν πρώτην μεταμεσημβρινὴν ὥραν.

Ἡ πορεία δὲν ἐτράπη τὴν βραχυτάτην πρὸς τὸν Ἅγιον Πέτρον ὁδὸν, ἀλλὰ μέχρι μὲν τινος προέβη πρὸς τὸν ποταμὸν, ἐκεῖθεν δ' εἰσῆλθεν εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς πόλεως ἐντεῦθεν τοῦ Τιδέρεως καὶ διὰ διαφόρων ὁδῶν προεχώρησε μέχρι τοῦ εἰς ναὸν τῆς Παρθένου μετατετραμμένου ἀρχαίου Πανθέου, ἐκεῖθεν δ' ἔβη εἰς τὸ Πεδίον τῶν ἀνθέων, ὅπου εἶδομεν προσχωρήσαντα εἰς τὴν πομπὴν τὸν Βησσαρίωνα. Ἐκεῖθεν δὲ προχωρήσαντα ἡ πομπὴ διέβη τὸν ποταμὸν διὰ τῆς γεφύρας τῆς παρὰ τὸ μαυσσωλλεῖον τοῦ Ἀδριανοῦ τὸ ἀπὸ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων ὀνομαζόμενον Φρούριον τοῦ Ἀρχαγγέλου καὶ κατέληξεν εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον.

Ἄπασαι αἱ ὁδοὶ, βρίθουσαι πλῆθους θεατῶν ἀπέιρου, ἐσκιάζοντο πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ τῶν ἀκτίνων τοῦ ἡλίου ὑπὸ ὕφα-

σμάτων καὶ κλάδων δένδρων καὶ ἦσαν ἐστρωμένοι δι' ἀνθέων. Πολλαὶ δὲ τῶν οἰκιῶν ἰκοσμοῦντο δι' ὑφασμάτων καὶ ζωγραφιστῶν ταπήτων ἀνακρεμασμένων. Ἐκαστος εἶχε φιλοτιμηθῆναι ἐκθέσει πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου ὃ τι πολυτιμότερον εἶχεν ἐν τῷ οἴκῳ. Ἀγάλματα καὶ ζωγραφίαι ἐκόσμου τὰ πρόθυρα καὶ τὰ πρόστωα. Ἐν δὲ ταῖς ὁδοῖς καὶ ἐν ταῖς τριόδοις εἶχον ἀνεγερθῆ βωμοὶ, ἕκαστον θυμιάματα καὶ εἶχον ἐκτεθῆ ζωγραφίαι καὶ ἀγάλματα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου. Πολλαχοῦ ἐωρῶντο ζῶσαι γραφικαὶ παραστάσεις, παῖδες παριστάνοντες ἀγγέλους, ἄλλοι ἄδοντες ἠδὲς ὕμνους, ἄλλοι παίζοντες μουσικὰ ὄργανα παντοῖα. Ὑπερεῖχον δ' ἐν τῇ διακοσμήσει αἱ οἰκίαι τῶν μεγιστάνων καὶ τῶν καρδινάλιων· ἀξίαι δὲ μνείας ἦσαν μάλιστα ἡ τοῦ ἐν Ῥώμῃ ἐπιτρόπου τοῦ τάγματος τῶν Ῥοδίων ἱπποτῶν Μελχιόρος καὶ ἡ τοῦ καρδινάλιου τῆς Ἀγίας Πραξίδης Ἀλανοῦ τοῦ ἐπονομαζομένου Αὐενιωναίου. Βεβαίως δὲ δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι καὶ ὁ Βησσαρίων εἶχε διακοσμήσει καταλλήλως τὴν οἰκίαν αὐτοῦ, ἀλλ' οὐδεὶς γίνεται ἴδιος λόγος περὶ τῆς διακοσμήσεως ταύτης. Πάντας δ' ὑπερέβαλε διὰ τοῦ πλούτου καὶ τῆς πολυτελείας τῆς διακοσμήσεως ὁ καρδινάλιος Ῥοδερίγος Βόρτζας (Borgia), ὅστις ἔμελλε μετὰ τριάκοντα ἔτη, τῷ 1492, νὰ αναβῆ τὸν παπικὸν θρόνον ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀλεξάνδρου Γ'. Τούτου τὸ μεγαλοπρεπὲς μέγαρον ὕψουτο ἐν ᾧ χώρῳ ἔκειτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ ἱερὸν τῆς Μονῆτης Ἡρας ἔνθα τὸ ἀργυροκοπεῖον τῆς ἀρχαίας Ῥώμης. Πλούσια καὶ ποικίλα ὑφάσματα ἐκόσμου τὴν ἡμέραν τῆς ἀνακομιδῆς τὴν οἰκίαν ἐκείνην, καὶ ἀπὸ οὐρανοῦ ὕψου ὑπερτεταμένου ἐκρέμαντο παντοῖα θαυμαστά καλλιτεχνήματα. Οὐδὲ περιωριζέτο ἡ διακόσμησις εἰς μόνον τὸ μέγαρον τοῦ Ῥοδερίγου, ἀλλ' ὁ καρδινάλιος εἶχεν οὐχ ἥττον διακοσμήσει καὶ τὰς περιχειμένας οἰκίας, ὥστε ἡ ὅλη πλατεῖα ὠμοίαζε πρὸς παράδεισον. Τὴν γενικὴν δὲ προσοχὴν εἴλκυον τὰ ἐπὶ τῶν τοίχων πρὸς τιμὴν τοῦ ἀποστόλου καὶ τοῦ πάπα Πίου ἐπιγράμματα, πεποιημένα

ἐπίτηδες ὑπὸ διακεκριμένων λογίων. Τέλος δὲ καὶ οἱ ἐκ Τοσκάνης ἔμποροι καὶ τραπέζιται οἱ οἰκοῦντες πλησίον τῆς γεφύρας τῆς παρὰ τὸ Φρούριον τοῦ Ἀρχαγγέλου εἶχον ἐναμίλλως φροντίσει περὶ διακοσμήσεως τῶν ἰδίων οἰκιῶν.

Οὕτω δὲ ῥῶν διακόσμων καὶ ἐν μέσῳ πλήθους ἀμέτρου ἀστῶν, ἐν ᾧ τὰ παράθυρα τῶν ἐπ' αὐτῶν οἰκιῶν ἔστενον ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ἀπ' αὐτῶν θεωμένων δεσποινῶν καὶ παρθένων, περιδεδλημένων στολὰς ἑορτασίμους, διέβη ἡ θεωρία καὶ κατέληξεν εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦ Ἀγίου Πέτρου, ἧτις ἦτο κατὰ μεστὸς ἰδίως τῶν ξένων τῶν ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς προσρουσάντων.

Βοή παμμειγῆς δίκην καχλάσματος ὑδάτων πολυχειμῶνων ἠκούσθη τότε ἐν τῇ πλατεῖᾳ ἐκείνῃ ἐπὶ τῇ θεᾷ τῆς ὑπὸ τοῦ πάπα προσαγομένης ἀγίας κάρας. Στεναγμοὶ καὶ ὀλολυγμοὶ τοῦ πλήθους, κόπτοντος τὰ στέρνα, ἀντήχησαν διὰ τῶν ἀέρων. Ἐν μέσῳ δὲ τῆς καθολικῆς ἐκείνης συγκινήσεως ὁ πάπας ἐξελθὼν ἐκ τοῦ φορείου ἀνέβη τὴν ἐκ πολλῶν βαθμίδων μαρμαρίνην ἐξωτερικὴν κλίμακα τὴν ἀνάγουσαν εἰς τὰ πρόθυρα τοῦ ἱεροῦ, κλίμακα ἧτις εἶχε κατασκευασθῆ πρὸ μικροῦ ὑπ' αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ Πίου ἀντὶ τῆς τῶν προτέρων χρόνων, ἧτις εἶχε φθαρῆ. Φθὰς δ' εἰς τὸ ἀνάβαθρον, ἐστράφη πρὸς τὰ πλήθη καὶ ἠυλόγησεν αὐτὰ, ἐπιδεικνύων τὴν κάραν. Προςβλέψας δ' ἔνδακρυς τὸ ἄγαλμα τοῦ ἀποστόλου Πέτρου τὸ ἐστημένον πρὸ τῶν προστώων τοῦ ναοῦ, εἰσῆλθεν εἰς αὐτόν.

Ὁ νεὸς ἦτο πλήρης λαοῦ, ἀπήστραπτε δ' ἐκ τοῦ πλήθους τῶν λαμπάδων, τῶν λυχνούχων καὶ τῶν ὑπὸ τοῦ πυκνοῦ ἐκκλησιάσματος κρατουμένων κηρίων. Δύσκολος δ' ἦτο ἡ προχώρησις ἕνεκα τοῦ συνωστισμοῦ, καὶ ἐδέησε νὰ, διανοίξῃ μετὰ κόπου δίοδον ἡ παπικὴ φρουρά. Περιηχουμένου δὲ τοῦ ἱεροῦ χώρου ὑπὸ τῶν ψαλμωδιῶν τοῦ κλήρου καὶ τῆς ἀρμονίας τῶν ὀργάνων, προεχώρησεν ὁ πάπας μέχρι τοῦ μεγάλου βωμοῦ ὑφ' ὃν ἔκειντο τὰ σώματα τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Ἐκεῖ δὲ κατέθηκε τὴν κάραν τοῦ ἀγίου Ἀνδρέου, ἀφ' ὃ

πρῶτον ἠσπάσθησαν αὐτὴν οἱ ἱεράρχαι καὶ οἱ πρόκριτοι τῶν παρισταμένων.

Τότε λαβὼν τὸν λόγον ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων ἐξεφώνησε τὸν ἐξῆς λόγον.

α Ἰδοὺ ὁ ἀδελφός σου, μακαριώτατε Πέτρε, ὁ πρωτόκλητος τῶν Ἀποστόλων, καὶ σὺ τὸ σκεῦος ἐκλογῆς καὶ διδάσκαλε τῶν ἐθνῶν, ὅστις, καίπερ τελευταῖον κληθεὶς εἰς τὴν ἀποστολὴν ἰσαξίως μετὰ τοῦ Πέτρου ἔλαχες τῶν πρωτείων. Ἰδοὺ φημι ὁ ὑμέτερος Ἀνδρέας, ὅστις πρωτόκλητος ὢν αὐτὸς εἰδείξεν εἰς τοὺς λοιποὺς τὴν πρὸς τὸν Σωτῆρα ὁδόν. Πάρσστιν, ἰδοὺ, ὁ ὑμέτερος Ἀνδρέας, ἵνα, ὡς ἐν τῷ οὐρανῷ μεθ' ὑμῶν συνδεδεμένος καὶ τῷ κτίστῃ καὶ σωτῆρι τοῦ ἀνθρωπίνου γένους συμπαριστάμενος ἀπολαύει τῆς δόξης καὶ θεωρίας αὐτοῦ, καὶ ἐν τῇ γῆ σωματικῶς ἐν τῷ νῦν χρόνῳ συνδεθῆ καὶ διατρίψῃ μακρὸν χρόνον μεθ' ὑμῶν. Οὗτος χίλια τετρακόσια καὶ εἰκοσιοκτὼ ἔτη καὶ ὑπερέκεινα ἀπὸ τῆς ἀναλήψεως τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου ἔμεινε κεχωρισμένος ἀφ' ὑμῶν. Καὶ τοῦτο διότι διετήρησεν αὐτὸν πιστότατα ἡ Ἀχαΐα, ὡς γινώσκετε, ἦν ποτε τῷ ἱαστοῦ αἵματι ἀφιέρωσεν εἰς τὸν θεόν, παρακρατοῦσα μακρὰν ὑμῶν καὶ τοῦ ῥωμαϊκοῦ ἄστεως τοῦ ἀξιωθέντος νὰ ἔχῃ ὑμᾶς κτίστας, διδασκάλους τῆς πίστεως, ἱερούς καὶ ἀληθεῖς ποιμένας.

Καὶ δὲν ἀγνοεῖτε μὲν τὴν αἰτίαν τῆς ἐλεύσεως αὐτοῦ ὑμεῖς οἱ οὐ μόνον σύμπαντα τὰ προγεγονότα, ἀλλὰ καὶ πλεῖστα ὅσα τῶν μελλόντων ἐν τῷ θείῳ λόγῳ θεωροῦντες. Ἄλλ' ὅμως ὅπως περιέλθῃ πρὸς γινῶσιν οὐχὶ ὑμῶν, ἀλλὰ τῶν Χριστιανῶν, ἃν ὑπάρχωσί τινες οἱ ἀγνοοῦντες. Ἰδοὺ ἐγὼ, λέγει, ὁ σὸς Ἀνδρέας, Πέτρε ἀδελφέ, μετὰ τὸν χρόνον καθ' ὃν πρῶτον μὲν ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος, εἶτα δὲ σὴ κελεύσει ἀποσταλεῖς πρὸς κήρυξιν τοῦ Εὐαγγελίου μετὰ πολλὰ καὶ ἄλλα ἔθνη, ἅτινα ἐπέστρεψα εἰς τὴν ὀρθὴν πίστιν καὶ εἰς τὸ χριστιανικὸν ὄνομα, τέλος εἰς τὴν Ἀχαΐαν, ἐπαρχίαν τῆς Πελοποννήσου μεστὴν ἀνδρῶν ἐξεχόντων τοῦτο μὲν ἐπὶ εὐγενείᾳ, τοῦτο δ' ἐπὶ παιδεύσει διέσπειρα τὴν ἀλήθειαν τοῦ Εὐαγγελίου οὕτως ἐπὶ μακρὰν καὶ εὐρέως, ὥστε νὰ μεταστρέψω τὴν σύμπασαν ἐπαρχίαν ἀπὸ τῆς λατρείας τῶν εἰδώλων εἰς τὴν θρησκείαν τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ. Διὰ ταύτην δὲ τὴν αἰτίαν ὑπὸ τοῦ ἀνθυπάτου Αἰγείατου, οὐ καὶ τὴν σύζυγον ἐπέ-

στρεψα εἰς τὸν Χριστὸν, ῥυσάμενος ἀπ' αὐτοῦ καταδικάσκντος εἰς τὸν διὰ ξίφους καὶ διὰ πυρὸς θάνατον, ἐπεράτωσα καγὼ τὸν βίον ἐπὶ τοῦ ἀγιωτάτου αὐτοῦ σταυροῦ, θανατωθεὶς καθ' ὃν τρόπον σὺ καὶ ὁ διδάσκαλος ἡμῶν, ὁ κύριος Ἰησοῦς. Ἐκεῖ δὲ ταφεὶς ὑπὸ Μαξιμίλλης τῆς συζύγου τοῦ ἀνθυπάτου μέχρι τῶν χρόνων τούτων ἀνεπαύθην, τιμώμενος ὑπὸ τῶν λατρευόντων τὸν Χριστὸν καὶ πολλῶν ἀξιούμενος ἰγκωμίων. Ἀλλὰ τὸ μωσαμεθανικὸν φύλον, τὸ ἄθλιον, φεῦ, καὶ ὀλέθριον, τὸ ἀκολουθοῦν Μωάμεθ τινὰ υἱὸν τοῦ διαβόλου Ἀντίχριστον μετὰ τὴν κατάληψιν τῶν λοιπῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς χωρῶν, τέλος ἐν τοῖς ἐσχάτοις χρόνοις καθυπέταξεν ἀσεβέστατα καὶ τὴν Ἀχαΐαν καὶ ἀνέτρεψε διὰ τῆς μιαρᾶς λατρείας. Διὸ ἐγὼ θεῖα βουλήσει διαφυγὼν τὰς χεῖρας τῶν ἀπίστων πρὸς σὲ τὸν ἀγιώτατον ἀδελφόν, πρὸς σὲ τὸν ὑφηγητὴν καὶ διδάσκαλον, πρὸς σὲ τὸν ὑπὸ τοῦ θεοῦ καθεστῶτα καθολικὸν τοῦ χριστιανικοῦ γένους ποιμένα ὡς πρὸς ἀσφαλέστατον λιμένα καταφεύγω, καθ' ὃν τρόπον ὁ σὸς, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἡμέτερος Παῦλος ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν ἐν σπυρίδι διὰ τῶν τῆς πόλεως τειχῶν καταβίβασθεὶς, διέφυγε τὰς ὤμοτάτας χεῖρας τοῦ ἐν Δαμασκῶ ἄρχοντος, ὅπως τελήσῃ τὸν δρόμον αὐτοῦ καὶ περατώσῃ τὴν κήρυξιν τοῦ Εὐαγγελίου. Οὕτως εἴθε καγὼ πρὸς σὲ προσφεύγων τοὺς υἱοὺς οὓς εἶχον γεννήσει ἑμαυτῷ ἢ μᾶλλον σοί, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Χριστῷ τῷ κυρίῳ, δεδουλωμένους νῦν εἰς ἐχθροὺς ἀπίστους καὶ ἀπηνεστάτους καὶ ἰστερημένους οὐ μόνον τῆς τοῦ σώματος ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ κινδυνεύοντας νὰ ποδάλωσι τὴν ἀκεραιότητα τῆς πίστεως, ἐπαναγάγω διὰ τῆς σῆς βοηθείας καὶ ἐπικουρίας εἰς τὴν προτέραν ἐλευθερίαν, ἀποκαταστήσω εἰς τὴν ἀληθινὴν τοῦ θεοῦ λατρείαν, καὶ ἀποκεκαθαρμένους ἀπὸ πάσης τῶν ἐθνικῶν μωσαρότητος ἀποδώσω καὶ πάλιν ἀκηράτους εἰς τὸν ἡμέτερον θεόν, τὸν Χριστὸν, ποθῶν ἔργον τῷ ὄντι εὐά· εἶστον εἰς σὲ καὶ λίαν εὐπρόσδεκτον.

«Δὲν εἶσαι σὺ, ὦ ἐνζηλότατε Πέτρε, ὁ ἀποκόψας διὰ μαχαίρας τὸ ὠτίον τοῦ Μάλχου, τοῦ δούλου τοῦ ἀρχιερέως, ἐπιπίπτοντος νύκτωρ μετὰ τῶν ἄλλων ἐναντίον τοῦ Ἰησοῦ, μέλλων καὶ εἰς δεινότερα νὰ προβῆς, εἰ μὴ ἀφίστασο, καταπληχθεὶς ὑπὸ τῆς φωνῆς τοῦ ἐπίεικτατου ἡμετέρου διδασκάλου; Δὲν εἶσαι σὺ ἐκεῖνος, ὅστις, ἂν ἐμάνθηνές τινα προδότην ἐκ τοῦ ναοῦ ἐπ' αὐτὸν ἐφορμῶντα, ἤθελες αἰκίσει αὐτὸν καὶ μάλιστα ἤθελες διασπάσει αὐτὸν διὰ τῶν ὀδόντων; Δὲν

εἶσαι σὺ ἐκεῖνος, ὅστις ἐζημίωσας θανάτῳ τὸν Ἀνανίαν καὶ τὴν Σαπφείρην ἐπειδὴ εἶχον ψευθεῖν εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον; Τί λοιπὸν θὰ πράξεις; Μὴ τυχὸν θὰ μείνης ἀδρανῆς καὶ νωθρὸς πρὸς τοὺς ἀσεβεῖς Τούρκους, τοὺς ἀσπονδοτάτους ἐχθροὺς τοῦ σωτηρίου καὶ ἰσρωτάτου σταυροῦ, δι' οὗ ἀνέλαθε σὲ τε καὶ ἐμὲ ὁ δι' αὐτοῦ ἡμᾶς λυτρώσας, πρὸς τοὺς βαρβάρους τοὺς προσηλακίζοντας συνεχῶς αὐτὸν τὸν Χριστὸν δι' ὕβρεων καὶ βλασφημιῶν; Μὴ τυχὸν θάνειχθῃς αὐτοὺς οὕτως; Μὴ τυχὸν θὰ ἐπιτρέψῃς εἰς αὐτοὺς νὰ ἐκβαχεύωνται οὕτως ἀποινεῖ; Δὲν ἀρμόζει τοῦτο εἰς τὴν ἀγναίαν· δὲν ἀρμόζει εἰς τὸν σὸν θερμώτατον καὶ ἀπαράμιλλον ζῆλον. Ἄν τοιαῦτα ἔνεκα μικροτέρων πραγμάτων εἰργάσθῃς, μείζονα βεβαίως ἔνεκα πολλῶν μειζόνων θὰ πράξεις. Μετὰ σοῦ εἴπερ τινὸς καὶ ἄλλου οἱ Χριστιανοὶ βασιλεῖς, πρόκριτοι καὶ λαοὶ ἅς ὑποτάξωσι τοὺς αὐχένας· ἅς ὑπακούσωσιν εἰς σέ, ἅς ἀκλουθήσωσι τὰ σὰ κελεύσματα καὶ τὰς δεσποτικὰς ἐντολάς. Καί, ὅπερ πάντων κυριώτατον, εἴθε τοιούτου νὰ τύχῃς ἐν τῷ νῦν κλύδωνι διαδόχου, ὅστις πλὴν τῶν ἄλλων ἀρετῶν ταύτην νὰ ἔχῃ μάλιστα μέριμναν, τούτου τοῦ πόθου νὰ αἰσθάνηται ἰμφορουμένην τὴν ψυχὴν, τῆς διὰ δικαίας τιμωρίας ἐκδικήσεως τοῦ σκληρότατα χυθέντος χριστιανικοῦ αἵματος.

α Οἱ σοὶ Ῥωμαῖοι, ὧν τὴν πόλιν διδάσκαλον πρότερον τῆς πλάνης εὐρῶν τῆς ἀληθείας μαθήτριαν καὶ βασιλεῖον καὶ ἱερατεύουσαν πολιτείαν διὰ τῆς σῆς ἱερᾶς καθέδρας ἀπετέλεσας καὶ κατίστησας κεφαλὴν συμπάσης τῆς οἰκουμένης, εὐρέως δεσποζούσας αὐτῆς διὰ τε τῆς θείας θρησκείας καὶ τῆς ἐπιγείου κυριαρχίας, οἱ σοὶ, λέγω, ἐκεῖνοι Ῥωμαῖοι ἐφ' ὅσον ἦσαν ἀκόμη ἔθνη καὶ δὲν ἦσαν ἀκόμη σοὶ, οὐχὶ τοὺς ἀδελφοὺς καὶ τοὺς υἱοὺς, ἀλλὰ τοὺς συμμάχους καὶ τοὺς φίλους τοὺς ἐκ τῶν βασιλείων αὐτῶν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ἀποβεβλημένους, οἷον τὸν Μασσανάσσην ὑπὸ τοῦ Σύφακος, οἷον τὸν Ἀριοβαρζάνην ὑπὸ τοῦ Μιθραδάτου, ὡς ἄλλους ὑπ' ἄλλων ἐκδιεδιωγμένους, πρὸς ἑαυτοὺς καταφεύγοντας καὶ τὴν αὐτῶν ἐξαιτουμένους βοήθειαν, ἰδίαις δαπάναις, μόχθοις καὶ κινδύνοις ἐβοήθησεν καὶ μετὰ μεγάλῃς καὶ ἐκείνων καὶ ἑαυτῶν δόξης ὤρθωσεν καὶ πάλιν. Ὅπόσω μᾶλλον σὺ, ὦ ἱερώτατε Πέτρε ἀδελφεῖ, τῷ σῷ ἀυταδέλφῳ καὶ κοινωνῷ τοῦ πάθους, ἐκβεβλημένῳ τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ ἑδρας, καὶ τοῖς σοῖς υἱοῖς καὶ τῷ σῷ ποιμνίῳ, οὐ σε ποιμένα προέστησεν ὁ Κύριος, θὰ ἐπέυσῃς βοηθὸς ἐν

μέσω παντοειδῶν βλαβῶν καὶ συμφορῶν, θάνακουφίσης τοὺς δυναστευομένους καὶ θίποσπάσης ἐκ τῶν χειρῶν τῶν ἀδίκων.

Ἐνῦν πρέπει νὰ γείνη χρῆσις τῆς μαχίρας ἐκ ἰνῆς. ἦν εἶχες γυνώσκει ἐναντίον τοῦ Μαλχοῦ, ἐναντίον τῶν δούλων τῆς ἁμαρτίας, ἐναντίον τῶν δούλων τῆς ἀδικίας, ἐναντίον τῶν ἀνδραπόδων παντός ρύπου. Ἐνῦν πρέπει νὰ ἐπιπέσης διὰ τῶν χειρῶν, νῦν διὰ τῶν ὀδόντων, νῦν διὰ παντός τρόπου αἰκίας οὐ μόνον κατὰ τῶν προδοτῶν τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ κατὰ τῶν λυμειῶνων καὶ καταστροφῶν αὐτοῦ. Ἐνῦν πρέπει νὰ πολεμηθῶσι διὰ τῆς βουλήσεως, τοῦ λόγου, τῆς δεξιᾶς τοῦ θεοῦ οἱ βλασφημοῦντες ἐναντίον τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἀσυγχωρήτως ἁμαρτάνοντες διὰ τῆς ἀρνήσεως, ὅτι ὁ Χριστὸς εἶνε υἱὸς τοῦ θεοῦ. Ἐνῦν πρέπει αἱ ὕνεις τῶν ἀρότρων νὰ μεταπλασθῶσιν εἰς ξίφη, νῦν πρέπει νὰ πεμποληθῇ ὁ χιτῶν καὶ νὰ γορασθῇ ξίφος. Ἐνῦν ἄς ἐξαφθῇ ὁ σὸς ζῆλος· νῦν ἄς ὀξυνθῇ τοῦ σοῦ Παύλου ἡ μάχαιρα, ἵνα τῇ σῇ ἀρωγῇ καὶ βοηθείᾳ διὰ τῶν ἰσχυροτάτων τῆς Ἑσπερίας ἡγεμόνων, ὑποστηριζομένης τῆς πίστεως ἦν ἐκήρυξας, ἦν ἐπεδοκίμασας, δι' ἧς πατήρ καθολικὸς ἀνεδείχθη, ἡ ἐπὶ τῇ πέτρᾳ τοῦ Χριστοῦ ὠκοδομημένη ἐκκλησία κατισχύσῃ πυλῶν Ἄδου, εἰσηγουμένου καὶ μαρτυροῦντος τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὃς ἐστὶν ἡ αὐτοαλήθεια.

Ἐ' Ἄλλ' ἀρκείτωσαν ταῦτα τὰ πρὸς σὲ εἰρημένα. Ἐνῦν δ' ἐπικαλοῦμαι τὸν ἀξιώτατον σὸν διάδοχον καὶ ἀληθῆ ἐπίτροπον τοῦ Χριστοῦ, τὸν ἀνώτατον ποντίφικα τὸν διὰ μεγίστων με τιμῶν, τὸν διὰ πολλῆς με πίστεως καὶ εὐλαθείας χθὲς προσαγορεύσαντα, τὸν προσφωνήσαντά με διὰ λόγου τοιοῦτου, ὥστε καὶ αὐτὸς νὰ εἶνε δεδακρυμένος καὶ ἅπαντας σχεδὸν νὰ συγκινήσῃ μέχρι δακρύων. Καὶ δὴ σὺ, ὅστις καὶ λιθίνας καρδίας θὰ ἠδύνασο νὰ μετατρέψῃς εἰς θρῆνον, σοῦ δέομαι, ὦ Πίε μέγιστε ποντίφιξ, σὲ ἱκετεύω, σὲ ἐπιμαρτύρομαι, ὅπως σὺ ἐτελείης καὶ περᾶνῃς ἐκεῖνο ὅπερ ἠτησάμην παρὰ τοῦ ἀδελφοῦ, σὺ ὁ δικαίως κατέχων τὴν ἔδραν ἐκείνου, ὁ ἐπαξίως διαδεχθῆς ἐκεῖνον ἐν τῇ παπικῇ ἀρχῇ. Αὐξήσον ὁσημέραι τὸ φρόνημα ἐκεῖνο οὐ ἐνεφορέισο πάντοτε μέχρι τοῦδε πρὸς ἐκδίκησιν τοῦ χριστιανικοῦ αἵματος. Μὴ παῦε παρακινῶν τοὺς Χριστιανοὺς ἡγεμόνας καὶ μὴ ἀπογίνωσκε περὶ ἐκείνων, οἵτινες, πολλακίς ὑπὸ σοῦ παρορμηθέντες, δὲν ἐξηγέρθησαν ἀκόμη. Θὰ ἔλθῃ ὥρα νὰ εὐλαβηθῶσι τὸν Χριστὸν, θὰ εὐλαβηθῶσι τὸν Πέτρον καὶ σὲ καὶ ἐμὲ, δεομένους νὰ ἐμφορηθῶσι πνεύματος χρι-

στιανικοῦ καὶ βασιλικοῦ, νὰ δράσωσι τέλος ἐπαξίως καὶ, προσβάλλοντες τοὺς ὠμοτάτους ἐχθροὺς, νὰ ξιωθῶσι δόξης αἰωνίου μετὰ μεγάλης τοῦ σοῦ ὀνόματος εὐκλείας καὶ τῆς τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος σωτηρίας, ὑπὲρ οὗ εἶθε ὁ θεὸς νὰ σε διατηρήσῃ ἐπὶ μακρὸν χρόνον σῶον καὶ εὐτυχῆ, κρατοῦντα μεθ' ὑπερτάτης εὐσημοσύνης καὶ σωφροσύνης τοὺς οἴκους τῆς καθίδρας τοῦ Πέτρου, καὶ παράσχῃ σοι χάριν ἕνεκα τῆς σῆς εὐσεβείας, ἵνα σὺ ὁ μετὰ μεγάλης με δόξης ἐν ταύτῃ τῇ πόλει ἐν τῷ παρόντι δεξιωθῆς μετὰ μείζονος ἐπαναγάγῃς ποτὲ εἰς τὴν πατρίδα, καθ' ἣ μετὰ στοργῆς χθὲς ὑπεσχέθης ».

Πρὸς ταῦτα δ' ἀντεφώνησεν ὁ πάπας ὡς ἐξῆς·

« Ἄν τὰ σώματα τῶν μακαρίων Ἀποστόλων τὰ κείμενα ὑπὸ τοῦτον τὸν βωμὸν ἠδύναντο νὰ λαλήσωσιν, ἤθελον συγχαρῆ τῷ ὄντι μεγάλως ἐπὶ τῇ ἀφίξει τῆς σῆς σεβασμιωτάτης κάρας, ὧ θεῖς Ἀνδρέα, καὶ ἤθελον ἐκφράσει διὰ λέξεων μεγαλοφωνοτάτων τὴν ἑαυτῶν εὐφροσύνην καὶ ἤθελον προθύμως ὑποσχεθῆ τὴν ὑπὸ σοῦ ζητηθείσαν βοήθειαν. Ἄλλ' ἀναπαύονται ἰκεῖνα ἄνευ φωνῆς μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς ἀναστάσεως. Πλὴν ἄλλ' ὅμως αἰσθάνονται σήμερον, καθ' ἣ ἀντιλαμβανόμεθα, ὑπερβάλλουσαν χαρὰν ἐπὶ τῇ παρουσίᾳ τῆς σῆς φίλης καὶ ἐπὶ τοσοῦτον συγγενοῦς κάρας καὶ οἰονεὶ αἰωνίαν τινὰ γλυκύτητα μάλιστα τοῦ μακαρίου Πέτρου, τοῦ σοῦ ἀγαθέλφου, τὰ ὅσα, εἰς ἣ ἡ ἀδελφικὴ στοργὴ προσθέτει τι πλεον. Πλὴν τὰ πνεύματ' αὐτῶν εἶνε ἐν τῷ οὐρανῷ, ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ θεοῦ, ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Χριστοῦ. Οὐδ' ὑπάρχει τις ἀμφιβολία, ὅτι σκέπτονται περὶ σοῦ καὶ ἐπικαλοῦνται τὴν θεῖαν ἀρωγὴν, δι' ἧς ἡ σὴ κάρα αὕτη νὰ ποδοθῆ εἰς τὸν θρόνον αὐτῆς. Συνηγορεῖ ὁ Πέτρος, συνηγορεῖ ὁ Παῦλος ὑπὲρ σοῦ, εἶνε δ' ἀμφότεροι ἄξιοι νὰ εἰσακουσθῶσιν ὑπὸ τοῦ Κυρίου. Μηδ' ἀμφίβαλλε, ὅτι θὰ εἰσακούσῃ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς τὴν φωνὴν τοῦ σοῦ ἀδελφοῦ, οὐ ἔργον εἶνε οὐ μόνον τὸν ἴδιον ἀδελφόν, ἀλλ' ἅπαντας τοὺς ἀδελφοὺς νὰ στηρίξῃ, κελεύοντος τοῦ θεοῦ. Καὶ σὺ πρὸς αὐτὸν τέλος ποτὲ ἐστραμμένος στηρίξον τοὺς σοὺς ἀδελφοὺς, ὅπερ οὐκ ἀτόπως δύναται νὰ ὠφελήσῃ εἰς στηρίξιν τῶν ἰδρῶν. Θάποκατασταθῆς τῇ ὑψηλοτάτῃ βοηθείᾳ τοῦ ἀδελφοῦ καὶ ταῖς εὐχαίς τοῦ μακαρίου Παύλου ἐπὶ τοῦ σοῦ θρόνου καὶ θὰ στηριχθῆς ἐν αὐτῷ, καθ' ἣ εὐελ-

πιστοῦμεν, μέχρι συντελείας τῶν αἰώνων. Ὅσον δὲ τὸ καθ' ἡμᾶς, ἐπειδὴ καὶ ἡμῶν ἔγενε μνεία τῶν ἀναξίως καταχόντων τὸν τόπον τοῦ σου ἀυταδέλφου, ἵνα μὴ διὰ πολλῶν χρόνων τριβῶμεν, εἰς σί, Ἀνδρέα, ἀξιότατε ἀπόστολε τοῦ Χριστοῦ, ὃν ἀπὸ νιότητος μέχρι τοῦ νῦν μετὰ διαφερούσης εὐλαθείας ἐλατρεύσαμεν καὶ μεταξύ τῶν λατρευτῶν τοῦ οὐρανοῦ μετὰ πολλῶν ἄλλων ἡμέτερον συνήγορον καὶ προστατὴν ἐξέλεξαμεν, πᾶσαν ἐπικουρίαν ἐν ἡμῖν κειμένην πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ σου πατρῴου καὶ τοῦ σου οἴκου ἐνταῦθα ἐπὶ τῆς γῆς μετὰ προθυμίας καὶ ζήλου ὑπισχνούμεθα. Καὶ ταῦτα διότι οὐδὲν ὑπάρχει ἐφειστέτερον θλίβῃ ἢ ἡ ὑπεράσπισις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. ἦν οἱ σοὶ καὶ ἡμέτεροι ἐχθροὶ, οἱ Τοῦρκοι, ἐπιχειροῦσι νὰ καταπατήσωσιν. Ἄν δὲ οἱ Χριστιανοὶ ἡγεμόνες καὶ λαοὶ ἤθελον προθυμηθῆ νὰ εἰσακούωσι τῆς ἡμετέρας φωνῆς καὶ ἀκολουθήσωσι τὸν ἑαυτῶ ποιμένα, θὰ ἴδῃ μετ' εὐφροσύνης ἡ σύμπασα ἐκκλησία, ὅτι οὔτε ἡμεῖς ἡμελήσαμεν τὰ τῶν ἡμετέρων ἔργων, οὔτε σὺ ἦλθες ἐνταῦθα ὅπως ματαίως ἐπικαλεσθῆς τὴν βοήθειαν τοῦ ἀδελφοῦ».

Μετὰ τὴν ἀντιφώνησιν ἐκείνην τοῦ πάπα ἔληξαν αἱ τελεταὶ τῆς ἀνακομιδῆς, αἵτινες ὑπῆρξαν τῶν λαμπροτάτων ἄς εἶδεν ἡ μεταίωνικὴ Ῥώμη, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῆς ἀνωτέρω παρατεθείσης ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν περιγραφῆς καὶ ἐκ τοῦ μαρτυρουμένου γεγονότος, ὅτι τὸ συρρεῦσαν εἰς τὴν Ῥώμην πλῆθος ἦτο ἐπ' Ἰσης μέγα ὡς καὶ τὸ παραστάν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἰς τὸ περιλάλητον ἰωδιδαιὸν τοῦ πάπα Νικολάου Ε'. Ἄλλ' ἡ πραγματικὴ κατακλείς τῶν ἐορτῶν ὑπῆρξεν ἡ ἡμέρα τοῦ Πάσχα τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἡ 18 Ἀπριλίου 1462.

Τὴν ἡμέραν ἐκείνην μετὰ τὴν θείαν λειτουργίαν ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ ὁ πάπας μετέδωκε τῆς ἀγίας κοινωνίας αὐτῇ χειρὶ εἰς διαφόρους κληρικούς καὶ λαϊκούς, ἐν οἷς καὶ τινες τῶν ἐπισήμων ἐξώθεν ἀντιπροσώπων τῶν παραστάντων κατὰ τὰς ἐορτὰς τῆς ἀνακομιδῆς. Ἐπὶ τούτοις δὲ μετὰ τὴν ἐπίδειξιν ἄλλων τινῶν ἀγίων λειψάνων ἐπεδείχθη ἡ κἀρα τοῦ ἀγίου Ἀνδρέου, παρισταμένου πλῆθους οὐχὶ μικροτέρου τοῦ κατὰ

τὴν πομπὴν τῆς 13 Ἀπριλίου. Τέλος δὲ παρέλαβεν ὁ Πίος τὸ ἅγιον λείψανον εἰς τὴν ἰδίαν κατοικίαν, ὅπως φυλαχθῆ ἐν τῷ Φρουρίῳ τοῦ Ἀρχαγγέλου μέχρι τῆς παρασκευῆς χώρου καταλλήλου ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ πρὸς ὀριστικὴν ἐν αὐτῷ κατάθεσιν τοῦ πολυτίμου κειμηλίου¹.

Ληξασῶν οὕτω τῶν ἐπὶ τῇ ἀνακομιδῇ ἐορτῶν, δύο ἐπαγγελιῶν ἐπεβάλλετο εἰς τὸν πάπαν ἢ ἐκπλήρωσις, τῆς οἰκοδομητικῆς τοῦ ἀναπαυτηρίου τῆς πολυπλανήτου κάρας τοῦ πρωτοκλήτου καὶ τῆς σταυροφορίας ἐναντίον τῶν Τούρκων πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ δεδουλωμένου Βυζαντίου καὶ τῆς τουρκοκρατουμένης πόλεως τῶν Πατρῶν ἐκείνης, ἣτις εἶχεν ὑπάρξει ἢ εἶρα τοῦ ἀποστόλου, χάριν τῆς εἰς αὐτὴν ἀποδόσεως τῆς κρίας κάρας.

Πράγματι ἡ ἀνακομιδὴ τῆς κάρας δὲν ἦτο μόνον πρᾶξις θρησκευτικῆ, ἀλλ' εἰδίδετο δι' αὐτῆς καὶ ἡ ἀφορμὴ προχωρήσεως πολιτικῆς ἐνεργείας αὐξανούσης τὴν γοητείαν τῆς παπῶσυνης διὰ τῆς ἀναλήψεως τοῦ ἐναντίον τῶν Τούρκων ἀγῶνος. Ἀκοίμητος παρὰ τὸ πλευρὸν τριῶν παπῶν ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τῆς ἐν Φλωρεντία συνόδου, ἐπὶ τοῦ Εὐγενίου Δ', τοῦ Νικολάου Ε' καὶ τοῦ Καλλίστου Γ', ἐπὶ εἰκοσιπέντε σχεδὸν ἤδη ἔτη εἶχεν ἐπιδιώξει τὴν ἐπιχείρησιν τῆς σταυροφορίας τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου ἐναντίον τῶν ἀπίστων ὁ μέγας ἐκεῖνος Ἕλληνας, ὅστις, προσχωρήσας εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν, εἶχε μικροῦ δεῖν ἀναβῆ ἐπὶ τὸν θρόνον τοῦ ἁγίου Πέτρου καὶ δικαιούται ἕνεκα τῆς πυρετώδους αὐτοῦ ἐργασίας πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν δουλευόντων ὁμοεθνῶν νὰ συγχωρηθῆ διὰ τὴν μετὰστασιν ἐκ τῶν πατρίων δογμάτων. Ὁ Βησσαρίων δὲν ἔπαυσεν ἀγωνιζόμενος ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ ἐκείνου προγράμματος καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ πάπα Πίου Β'. Ἡ βραθεὶς τοῦ Τραπεζουντίου ἱεράρχου παιδεία, ἡ ῥητορικὴ αὐτοῦ δεινότης, ἡ μεγάλη διπλωματικὴ αὐτοῦ περὶνοια, προσόντα δι' ὧν ἐν πολλοῖς ὑπερτέρει τὸν πά-

¹ *Pii II Comentararii* τ. 202. — Ἀνδρείδος § 43.

παν, εἶχον ἀναδείξει αὐτὸν τὸν δεξιὸν βραχίονα τοῦ ἐκ Σιένης ποντίφικος. Εἶπερ ποτὲ δραστηρίως διὰ τῶν εἰς Βιέννην καὶ Βενετίαν πρεσβειῶν αὐτοῦ εἶχεν ἀγωνισθῆ νὰ προαγάγῃ τὸ ἔργον τῆς μελετωμένης σταυροφορίας. Ἄλλ' αἱ προσπάθειαι αὐτοῦ δὲν εἶχον ἀκόμη εὐοδωθῆ, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου ὁ Μωάμεθ ὁσημέραι προεχώρει, δουλόνων μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπαλλήλους πολλὰς ἔτι χδουλώτους ἑλληνικὰς χώρας. Ἡδὴ εἶχον πέσει αἱ Ἀθηναί, αἱ Θῆβαι καὶ ἡ Πελοπόννησος, τὸ δὲ φθινόπωρον τοῦ 1461, ἤτοι ὀλίγους μῆνας πρὸ τῆς ἐκ Ναρνίας εἰς τὴν Ῥώμην ἀφίξιν τῆς κάρας, εἶχε φθάσει εἰς τὴν Ἰταλίαν τὸ ἄγγελμα τῆς πτώσεως τῆς πατρίου τοῦ Βησσαριωνος Τραπεζοῦντος¹, καὶ ἠπειλείτο ἤδη ἡ Λήμνος καὶ ἡ Λέσβος. Εἶπερ ποτὲ ἦτο λοιπὸν ἀνάγκη δραστηρίας ἐπιδιώξεως τῶν ἀναγκαίων χάριν τῆς σταυροφορίας ἐνεργειῶν. Ἡ δὲ ἀνακομιδὴ τῆς κάρας, ἐν μέσῳ τῆς πολυφοιτήτου θρησκευτικῆς ἐκείνης πανηγύρεως καὶ τῶν ἐπισήμων ἀντιπροσώπων τῆς Βενετίας καὶ τοῦ λοιποῦ καθολικοῦ κόσμου ἐπαναφέρουσα τὴν προσοχὴν εἰς τὰ κατάφωρα παθήματα τῶν Χριστιανῶν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν ἀπίστων, παρείχεν εἰς τε τὸν πάπαν καὶ τὸν ἰσχυρότατον τῶν παρ' αὐτῷ καρδινάλιων τὴν εὐπρόσδεκτον εὐκαιρίαν νὰ κινήσωσι καὶ πάλιν τὸ ζήτημα ἐν περιστάσει οὕτω πανηγυρικῇ. Ἐντεῦθεν ἐξηγοῦνται οἱ κατὰ τὰς τελετὰς τῆς ἀνακομιδῆς λόγοι τοῦ Πίου Β' καὶ τοῦ Βησσαριωνος, δι' ὧν συνήπτετο οὕτως εἰπεῖν τὸ ἐπίσημον συμβόλαιον τῆς σταυροφορίας.

Τῶν δύο τούτων λόγων εἶνε καταφανὴς ἡ διαφορὰ ὑπὸ τε ῥητορικὴν καὶ οὐσιαστικὴν ἔποψιν. Δυνάμεθα μέχρι τινὸς νὰ ἐπαναλάβωμεν περὶ αὐτῶν ὅ τι ἐλέγχθη περὶ τῶν κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1459 σύνοδον τῆς Μαντούης σταυροφορικῶν λόγων τῶν δύο ἐκείνων ἀνδρῶν, ὅτι ὁ καρδινάλιος ὑπερέβαλε τὸν πάπαν διὰ τῆς καρδίας καὶ τῆς δεξιότητος. «Ὁ Βησσαριων ἐλάλησεν ὡς ἱστορικὸς καὶ ὡς πολιτευόμενος, ὁ δὲ Πίος Β' μάλλον

¹ Ἴδε Νέου Ἑλληνομνημονος Τόμ. Β' σ. 325.

ὡς λόγιος καὶ ὡς ποιητολόγος ρήτωρ. Ὁ μὲν συνηγόρησεν ὑπὲρ τοῦ προκειμένου θέματος διὰ τῆς καρδίας, ὁ δὲ διὰ τοῦ πνεύματος. Παρὰ τῷ Βησσαρίωνι διαγινώσκομεν εἰλικρίνειαν παντελή, πεποιθήσιν βαθειάν, ζωηρὸν καὶ ἄδολον ἐνθουσιασμὸν ὑπὲρ τῆς σταυροφορίας. Ἡ γλῶσσα αὐτοῦ εἶνε καθαρὰ καὶ ἠκριβωμένη, τὸ ὄφος αὐτοῦ εἶνε ἐμπερίοδον καὶ κικερῶνειον, ἡ φράσις αὐτοῦ θαφιλῆς καὶ ἔρρυθμος· μετέχει δὲ κατὰ μίμησιν τοῦ Τίτου Λιδίου τέχνης τινὸς περὶ τὸ συναρμολογεῖν ἐπὶ τὸ αὐτὸ τὰ ὀλίγου λόγου ἄξια γεγονότα καὶ τὰ παραδείγματα τὰ ἐμποιούντα αἰσθήσιν διὰ τοῦ ὄγκου αὐτῶν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ παρουσιάζει ἀναμνήσεις τινὰς τῶν γνωστοτάτων λόγων τοῦ Κανουληίου ἢ τοῦ Καμίλλου. Τοιοῦτος εἶνε ὁ γενικὸς χαρακτήρ τῆς ρητορικῆς αὐτοῦ κατασκευῆς. Ὁ λόγος τοῦ Βησσαρίωνος εἶνε ἀπλούστερος, εὐπαγέστερος, μεστότερος ἐπιχειρημάτων, προσφορώτερος εἰς τὸ νὰ ἐμπνεύσῃ πεποιθήσιν ἢ ὁ τοῦ Πίου Β¹ ».

Ἀναμφηρίστως δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι ἡ ἐπιβλητικὴ τελετὴ τῆς ἀνακομιδῆς καὶ οἱ κατ' αὐτὴν ἐκφωνηθέντες λόγοι συνετέλεσαν εἴπερ τι καὶ ἄλλο εἰς τὴν ἐπίσπευσιν καὶ συνομολόγησιν τῆς σταυροφορίας, ἣν ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ τῆς ἐκκινήσεως ἐματαιώσεν ὁ αἰφνης ἐν Ἀγκῶνι τῇ 14 Αὐγούστου 1464 ἐπελθὼν θάνατος τοῦ πάπα. Μετ' αὐτοῦ θανόντος ἡ ἐπιχειρήσις τῆς σταυροφορίας ἐναυάγει, καὶ μόνος, ἀνυποστήρικτος ἐπὶ τοῦ ἀναξίου αὐτοῦ διαδόχου Παύλου Β', ὁ Βησσαρίων, ἐν τῇ μονώσει αὐτοῦ κατὰ τὸ Τοῦσκλον ἐπιδιδόμενος εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν γραμμάτων καὶ τὴν προστασίαν τῶν λογίων, δὲν ἐλησμόνει τὸ ἐθνικὸν αὐτοῦ καὶ χριστιανικὸν πρόγραμμα, ὑπὲρ οὗ καὶ πάλιν ἠδυνήθη νὰ δράσῃ πιστῶς, ἀλλὰ ματαίως ἀπὸ τοῦ 1468 μέχρι οὗ ἔκλεισε τοὺς ὀφθαλμοὺς τὴν 18 Νοεμβρίου 1472.

Ἔως δὲ ὁ πάπας Πίος δὲν εἶχεν ἀμελήσει τοῦ πολιτικοῦ προ-

¹ Vast Le cardinal Bessarion s. 241.

Τὸ εὐκτήριον τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου παρὰ τὴν Μουλδίον γέφυραν.

γράφματος τοῦ ἐκ νέου ὑποκινηθέντος ὑπὸ τῶν συγκινήσεων τῆς ἀνακομιδῆς καὶ τῶν κατ' αὐτὴν ἐπαγγελιῶν, οὕτως ἐπιμελῶς ἐφρόντισε καὶ περὶ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων τῶν συνδεσφένων πρὸς τὴν ἀνακομιδὴν ταύτην. Ἦσαν δὲ ταῦτα πρῶτον μὲν ἡ ἀνέγερσις μονίμου ἀναμνηστικοῦ ἰδρύματος τῆς ἀνακομιδῆς, δεύτερον δ' ἀξιοπρεποῦς χώρου πρὸς ἐναπόθεσιν τῆς ἐκ Πατρῶν ἀνακομισθείσης χάρας.

Καὶ χάριν μὲν μονίμου ἀναμνήσεως τῆς ἀνακομιδῆς ἀπεφάσισεν ὁ πάπας, ὅπως ἐπ' αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ τόπου, ἐν ᾧ εἶχε δεξιωθῆ τὴν χάραν τοῦ ἀποστόλου, ἀμέσως ἐκ δεξιῶν ἐντευθέν τῆς Μουλδίας γεφύρας πρὸς τὴν πόλιν, ἰδρύσῃ τὸ ναυιδίοσχημον ἐκεῖνο μετὰ τεσσάρων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κιονίσκων εὐκτῆριον, ὅπερ παριστάνει ἡ ἐν σ. 68 ὁλοσέλιδος εἰκὼν.

Καὶ μέσον μὲν τῶν τεσσάρων κιονίσκων ἐστήθη τὸ ἄγαλμα τοῦ ἀποστόλου, κάτω δ' ἐπεγλύφη τὸ οἰκόσημον τοῦ πάπα καὶ ὑπ' αὐτὸ ν, ἐξῆς ἐπιγραφή¹.

PIVS II. PONT. MAX.

SACRVM BEATI APOSTOLI ANDREE CAPVT EX
PELOPONNESO ADVECTVM HIS IN PRATIS EXCEPIT
ET SVIS MANIBVS PORTAVIT IN VRBEM ANNO SALVTIS
MCCCCLXII PRIDIE IDVS APRILIS QVE TVNC FVIT
SECVNDA FERIA MAIORIS HEBDOMADAE ATQ
IDCIRCO HVNC TITVLVM EREXIT ET VNIVERSIS
CHRISTI FIDELIBVS QVI EADEM FERIA IM POSTERVM
HVNC LOCVM VISITAVERINT ET QVI NOVIES
CHRISTO DOMINO ADORATO INTERCESSIONEM
SANCTI ANDREE PRO COMMVNI FIDELIVM SALVTE
IMPLORAVERINT PLENARIAM OMNIVM PECCATOR (sic)
IN FORMA ECCLESIE CONSVETA PERPETVO
DVRA TVRAM INDVLSIT REMISSIONEM
ANNO PONT SVI QVARTO

¹ Ἡ ἐπιγραφή αὕτη, εὑρηται ἐκδοθεμένη καὶ παρὰ τοῦ Fortini ἐν τῇ ἀν.

Τὸ ἐν τῷ μικρῷ τούτῳ εὐκτήριῳ ἄγαλμα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἐθεώρει ὁ κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα ἀκμάσας βιογράφος τῶν Ἰταλῶν καλλιτεχνῶν Γεώργιος Βαζάρης ἔργον τῶν γλυπτῶν Οὐάρρωνος καὶ Νικολάου, τῶν Φλωρεντίνων μαθητῶν τοῦ Ἀντωνίου Φιλαρέτη¹. Ἀλλ' ἡ γνώμη αὐτοῦ εἶνε ἐσφαλμένη· σήμερον δ' εἶνε γνωστόν, ὅτι ἤρχισε κατασκευαζόμενον περὶ τὰ μέσα τοῦ 1462, ἤτοι ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν ἀνακομιδὴν, καὶ ἐπερατώθη τῷ 1463, ἐκαλλιτεχνήθη δὲ ὑπὸ Παύλου τοῦ τοῦ Μαρριανού (di Mariano) τοῦ ἐπωνομαζομένου Ῥωμαίου (Romano)². Τὸ ἄγαλμα, καίπερ βλαφθὲν ὑπὸ κεραυνοῦ τῷ 1866, διατηρεῖ κατὰ τοὺς τεχνοκρίτας τὸ ἐπιβλητικὸν τῆς ἀρχαίας καὶ σύνηθους μορφῆς, καὶ θεωρεῖται ὡς τὸ ἄριστον τῶν ἔργων τοῦ καλλιτέχνου. Ὁ ἱματισμὸς ἐνθουμίζει τὸν τοῦ ἀγάλματος τοῦ ἁγίου Παύλου ἐν τῷ Βατικανῷ, ἡ δὲ ζώνη ἀποτελεῖται ὡς ἐν τῷ ἄγαλματι τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐκ ζωστήρος δερματίνου κομβομένου διὰ μικρᾶς πόρπης³.

Ἄξιον δ' ἰδίας σημειώσεως εἶνε, ὅτι, ὅτε ὁ Bottari παρεσκεύαζε τὴν νέαν ἐκδόσιν τοῦ ἔργου τοῦ Vasari τὴν γενομένην ἐν Ῥώμῃ τῷ 1759 καὶ 1760, τὸ ἄγαλμα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἐκεῖνο δὲν ὑπῆρχε κατὰ χώραν, ἄγνωστον ποῦ εὐρισκόμενον⁴.

Τὸ καλλιτεχνικὸν εὐκτήριον, ἐν ᾧ τὸ ἄγαλμα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, ἐκτίσθη ἐν τῷ περιβόλῳ ἀτύλου τῶν Ἐρημιτῶν προσκυνητῶν (Eremiti pellegrini), ἐν ᾧ καὶ μικρὸν νεκροταφεῖον. Ἐν τῷ αὐτῷ δὲ περιβόλῳ ὠκοδομήθη καὶ ναῖσκος, δευτεῖς, παρακείμενος εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Πίου ἀνεγερθὲν ἐκεῖνο εὐκτήριον καὶ πολλαχῶς ἔκτοτε μετασκευασθεῖς, σώζεται μέχρι τῆς

¹ Vasari Vite dei pittori εκδ. Milanese. Ἐν Φλωρεντίᾳ. 1878 Τόμ. Β' σ. 461.

² E. Münte Les arts à la cour des papes. Ἐν Παρισίῳ. 1878 σ. 248.— V. Leonardi Paolo di Mariano marmorario ἐν τῷ περιοδικῷ L'Arte Τόμ. I' σ. 86. — A. Venturi Storia della scultura nel quattrocento. Ἐν Μεδιολάνῳ. 1908 σ. 1116.

³ Venturi ἐνθ' ἂν.

⁴ Milanese ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Vasari ἐνθ' ἂν. σ. 461.

σήμερον, τιμώμενος ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου. Παρεδόθη δὲ τὸ ἐκκλησιδριον ἀπὸ τοῦ 1566 εἰς τὴν ἐπιμέλειαν τῆς ἐν Ῥώμῃ συναδελφότητος (archiconfraternità) τῆς Ἁγίας Τριάδος¹.

Περὶ τὸν αὐτὸν δὲ χρόνον, καθ' ὃν ἀνετέθη εἰς τὸν γλύπτην Παῦλον τὸν τοῦ Μαρριανού ἢ κατασκευὴ τοῦ παρὰ τὴν Μουλδῖαν γέφυραν ἀγάλματος τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, διετάχθη καὶ ἡ ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ ἔδρυσις ἰδίου εὐκτηρίου (cappella), μέλλοντος νὰ περιλάβῃ κιθώριον ἐγκλείον τὴν κάραν τοῦ ἀποστόλου καὶ τὸν τάφον τοῦ πάπα Πίου, ἔτι ζῶντος αὐτοῦ κατασκευαζόμενον. Ἀνετέθη δ' ἡ κατασκευὴ τοῦ κιθωρίου εἰς τὸν αὐτὸν Παῦλον καὶ Ἡσαίαν τὸν Πισαῖον (Isaia di Pisa)². Καὶ ἤρχισαν μὲν τὰ ἔργα τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1463, ἐπερατώθησαν δὲ ἀρχομένου τοῦ Ἰουνίου 1464³. Κατεσκευάσθη δὲ κατ' ἐντολὴν τοῦ πάπα χάριν τῆς κάρας καὶ ἰδία ἀργυρᾶ λειψανοθήκη, ἔργον τοῦ Φλωρεντίνου χρυσοχόου Σίμωνος Ghini⁴.

Περατωθέντων δὲ τῶν ἔργων⁵, τῇ τρίτῃ Κυριακῇ τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1464, ἤτοι τῇ 17 τοῦ μηνὸς¹, ἐτελέσθη ἐπισήμως ἡ

¹ Ἴδε τὰς διαφόρους περιπετείας καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ ναύτου ἐν σχέσει πρὸς τὴν εἰρημένην συναδελφότητα διὰ μακρῶν παρὰ τῷ Fortini ἐνθ' ἀν. σ. 14-21.

² Ἴδε τὴν σημείωσιν τοῦ *Milanesi* ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Vasari Vite dei pittori ἐνθ' ἀν. σ. 461. Σημειωτέον, ὅτι καὶ τοῦτο τὸ καλλιτέγνημα ὁ Vasari ἰσαλαμένως ἀποδίδει εἰς Οὐάβρωνα καὶ Νικόλαον τοὺς Φλωρεντίνους.

³ Ἀπὸ Φεβρουαρίου τοῦ 1463 μέχρι τοῦ Αὐγούστου 1464 ἐξικονοῦνται αἱ ὑπὸ τοῦ παπικοῦ ταμείου χάριν τοῦ εὐκτηρίου τούτου πληρωμαί, ὡς εὐρίσκωμεν ἀναγραφόμενας παρὰ τῷ Müntz ἐνθ' ἀν. σ. 266-8. Ἀλλ' ὡς δηλοῦται ἐκ τῆς εἰδήσεως ἣν παρέχει τὸ χειρόγραφον *Censuale* τοῦ Ἁγίου Πέτρου, οὗ τὸ οἰκτεῖον χωρίον ἴδε κατωτέρω ἐν σημ. 5, ἡ κάρα κατετέθη ἐπισήμως τῇ 3 Ἰουνίου 1464. Ὅθεν εἰκάζομεν, ὅτι τὰ μὲν ἔργα ἐπερατώθησαν ἀρχομένου τοῦ Ἰουνίου, αἱ δὲ πληρωμαὶ ἐξηκολούθησαν μέχρι τοῦ Αὐγούστου. — Ὁ Müntz ἐνθ' ἀν. σ. 248 ἐπανερθώνει καὶ τὸ σφάλμα τοῦ Vasari, μνημονεύων ὡς καλλιτεχνῶν Παύλου τοῦ τοῦ Μαρριανού καὶ Ἡσαίου τοῦ Πισαίου. Ὁ Βαρβερινὸς κώδιξ XXXIV n. 50 περιέχει χειρόγραφον σχεδιογράφημα τοῦ Grimaldi, παριστάνον τὸ εὐκτηριον τοῦ πάπα ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ καὶ τὸ κιθώριον τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τὸ κατασκευασθὲν ὑπὸ τῶν δύο εἰρημένων καλλιτεχνῶν. Τὴν εἰκόνα ταύτην ἐδημοσίωσεν ὁ Ciampini (De sacris aedificiis Constantino Magno constructis. Ἐν Ῥώμῃ. 1693 σ. 64 Πιν. XX).

⁴ *Milanesi* ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Vasari ἐνθ' ἀν. σ. 461.

⁵ Ὡς εἴηρ συναφίζονται τὰ ἔργα σύμπαντα μετὰ καὶ τοῦ τάφου τοῦ Πίου Β' ἐν τῇ περὶ τὸ 1580 γραφίσῃ πραγματείῃ τοῦ Τιβερίου Ἀλφαρανῶ (Alpharanus) τῆ σὺ-

ἐν τῷ κισωρίῳ τοῦ εὐκτηρίου ἐκείνου κατάθεσις τῆς τέως ἐν τῷ Φρουρίῳ τοῦ Ἀρχαγγέλου κατατεθειμένης κάρας, δαπανηθέντων χάριν τῆς τελεσθείσης ἐορτῆς φλωρινίων ἑκατόν. Ἐκτοτε δ' ἡ κατάθεσις τῆς κάρας ἐπανηγουρίζετο ἐπισήμως ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ ἐκάστην τρίτην Κυριακὴν τοῦ Ἰουνίου².

Οὐχ ἤττον μετὰ τὴν κατάθεσιν τῆς κάρας ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τοῦ πάπα Πίου φαίνεται ὅτι αὕτη ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις μετεκινήθη εἰς ἄλλας θέσεις ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ³. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῇ 27 Φεβρουαρίου / 10 Μαρτίου 1848 ἐγνωσθη, ὅτι ἡ ἱερὰ κάρα δὲν εὕρισκετο ἐν τῇ θέσει αὐτῆς, κλαπέισα ὑπὸ ἱε-

ζομένη χειρογράφῳ ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ ἀρχεῖῳ (Archivio Capitolare) τοῦ Βατικανού. In mezzo la Cappella alla parete de la Chiesa, verso il levante, vi è il sepolcro eccellentissimo de Pio II de marmo inorato, con sepoltura del Capo de S. Andrea apostolo, quando fu transferito in Roma nel tempo del suo pontificato, et ornata tutta questa Cappella del detto Pontefice con volta, et fatto sopra l'altare de San Gregorio un tabernacolo per servare detta venerabile testa del glorioso apostolo Andrea, fatto de marmo eccellentissimo, dentro al quale sino adesso se ne conserva il ven. Capo coperto d' argento. Sotto quest'altare reposa il capo del B. Gregorio Magno PP. in conca de marmore, et circondata da cancelli de ferro, posto da Gregorio PP. IV et restaurato dal prefato Pontefice Pio II.

¹ Ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Censuale Basilicae Vaticanae τῷ ἐκδιδομένῳ ἐν τῇ ἐπομένῃ σημείωσις ἡ τρίτη Κυριακὴ τοῦ Ἰουνίου 1464 λέγεται οὕσα ἡ 15 τοῦ μηνός, ἀλλ' οὐκ ἔρθως, διότι κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἡ τρίτη Κυριακὴ τοῦ Ἰουνίου συνέπιπτε τῇ 17 τοῦ μηνός.

² Ἴδε τὰ ἔξῃς περὶ τοῦ χειρογράφου Censuale Basilicae Vaticanae τοῦ ἐν τῷ Archivio Capitolare τοῦ Βατικανού ἐν τοῖς περὶ τοῦ ἔτους 1464. Τὸ χωρίον ἔχει ὧδε: «Ex Censuale anni 1464 Basilicae Vaticanae in dicto Archivio apparet quod extracto jam Ciborio Pius II P. M. dominica tertia junii ejusdem anni, qui fuit dies XV, in eo solemniiter reposuit S. Apostoli Caput. Atque in altari cui Ciborium imminēbaf, corpus eximii doctoris Gregorio I reconditat. Hanc sacri verticis repositionem dominica III junii cuuslibet anni Vaticana Basilica celebrat sub ritu duplici. Verba dicti Censualis haec sunt fol. 63: Expensae pro festa Capitis S. Andreae junii die XV solvi de mandato D. Vicari et Camerodiorum pro festo fiendo pro capiti S. Andreae et S. Gregorii quando fuerant positi in Capella. flor. C.

³ Ἴδε *Nebby* Roma nell'anno 1838 παρὰ *Σταφ. Θωμοπούλου* Ὁ ἐπίστολος Ἀνδρίας σ. 58 κ. ἰ.—Ὁ *Ciacconius* Vitae Pontificum Τόμ. Β' σ. 1004 ποιῶμενος λόγον περὶ τῆς εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον ἀνακομιδῆς τῆς κάρας, λέγει, ὅτι κατέβη, in sacello, ὃ δὲ *Victorelli* σκολιάζων αὐτόθι τὴν λέξιν ταύτην, ἐποσημαίνει τάδε: Id dirutum fuit, cum, Pauli V praecepto, prisca Vaticana Basilica defecta.

Ἡ ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ κοιλάδι
(S. Andrea della Valle).

Ε.Υ.Δ. τῆς Κ.τ.π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ροσύλων μετὰ τῆς ἐν ἣ ἐφυλάσσετο ἱερᾶς θήκης. Ἐπὶ δὲ τῷ θλιβερωῦ τούτῳ γεγονότι ἐτελέσθη τὴν 29 Φεβρουαρίου, τὴν 1 καὶ τὴν 2 Μαρτίου τριήμερος λειτουργία πρὸς τιμὴν τοῦ ἀποστόλου ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ μετὰ δεήσεως πρὸς τὸν Ὑψιστον, ὅπως εὐδοκῆσῃ νὰ ἐπιδαψιλεύσῃ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ ἐξαφανισθέντος κειμηλίου. Πράγματι δὲ τὴν πρωΐαν τῆς 20 Μαρτίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἡ κἀρα εὐρέθη μυστηριωδῶς ἀποδοδομένη ἐντὸς τῆς ἀργυρᾶς λειψανοθήκης ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτῆς θέσει, καὶ ἤχθη ἀμέσως πρὸς τὸν πάπαν Πίον Θ', ἐκθίσαντ' αὐτὴν ἐν τῷ μυστικῷ κατὰ τὸ Κυρινάλιον παπικῷ εὐκτηρίῳ. Τὴν δ' ἀμέσως ἐπομένην τετάρτην Κυριακὴν τῆς Τεσσαρακοστῆς κατὰ τὸ καθολικὸν δόγμα, ἤτοι τὴν 24 Μαρτίου / 4 Ἀπριλίου, μετὰ τὴν ἐν τῷ εὐκτηρίῳ ἐκείνῳ λειτουργίαν, παρόντος τοῦ ἱεροῦ κολλεγίου, προέβησαν εἰς τὴν κατὰ τοὺς νενομισμένους τύπους ἀναγνώρισιν τῆς γνησιότητος τῆς κἀρας, ἐφ' ᾧ σύμπαντες οἱ παρόντες καρδινάλιοι καὶ δύο τῶν ἀποστολικῶν πρωτονοταρίων συνέταξαν καὶ ὑπέγραψαν τὸ οἰκεῖον πρακτικόν. Τὴν δὲ ὕστεραιάν, 25 Μαρτίου, ἡ ἁγία κἀρα ἀνεκομίσθη ἐκ τοῦ παπικοῦ εὐκτηρίου εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ κοιλάδι (S. Andrea della Valle), καὶ τὸ ἀπόγευμα τῆς αὐτῆς ἡμέρας, περὶ τὴν δευτέραν ὥραν μετὰ μεσημβρίαν, μετηνέχθη ἐπιστήμως εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον ἐν πομπῇ. Καὶ προηγείτο μὲν ὁ κληρὸς τῆς Ῥώμης, κρατῶν λαμπάδας ἀνημμένας, εἶπετο δὲ τὸ πλουσίως διακεκοσμημένον φέρετρον, ἐν ᾧ ἦτο τεθειμένον τὸ ἅγιον λείψανον, κρατούμενον ὑπὸ ἀνεχόμενον οὐρανὸν ὑπὸ τεσσάρων ἐφημερίων τοῦ Ἁγίου Πέτρου, περιβεβλημένων ἐρυθροῦς σάκκους. Κατὰ δὲ τὰ τέσσαρα ἄκρα τοῦ φερέτρου συνεπορεύοντο τέσσαρες ἐπίσκοποι, ἐρυθρὰ ἐνδεδυμένοι ἄμφια καὶ φέροντες μίτραν, ὑπερείδοντες δὲ καὶ αὐτοὶ τὸ φέρετρον. Παρὰ δὲ τὸ πλευρὸν τοῦ φερέτρου ἔβαινον οἱ δημοτικοὶ ἄρχοντες τῆς Ῥώμης καὶ πλὴν ἄλλων οἱ Ἑλβετοὶ σωματοφύλακες τοῦ πάπα. Μετ' αὐτοῦς δ' εἶπετο ὁ πάπας Πίος Θ', κρατῶν λαμπάδα

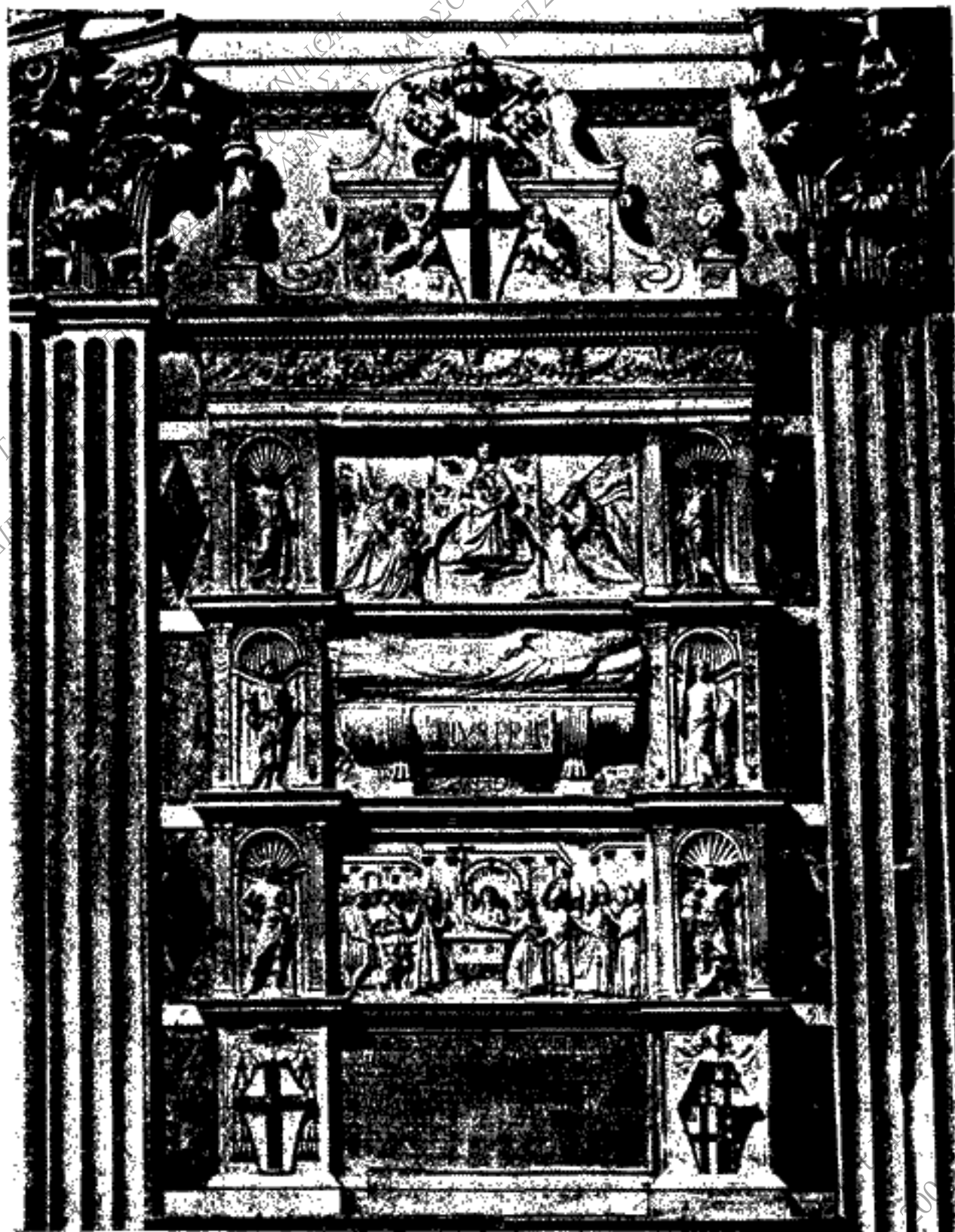
ἀνημμένην καὶ περιστοιχιζόμενος ὑπὸ τῆς παπικῆς αὐλῆς. Ἐκλείον δὲ τὴν πομπὴν οἱ καρδινάλιοι, ἡμφιεσμένοι ἐρυθρὰ, καὶ οἱ λοιποὶ ἱεράρχαι. Ἐν τοιαύτῃ δὲ τάξει προεχώρησαν μέχρι τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ὅπου κατετέθη καὶ πάλιν ἡ κάρα, εὐλογηθεῖσα ὑπὸ τοῦ πάπα¹.

Εἶδομεν ἀνωτέρω, ὅτι ὁ Πίος Β' ἠθέλησεν, ὅπως τὸ αὐτὸ ἐκεῖνο ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ εὐκτήριον τὸ ἐγκλείον τὸ κιβώριον τῆς κάρας τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου περιλάβῃ καὶ τὸν ἴδιον ἑαυτοῦ τάφον ἐκ παρίου μαρμάρου. Τούτου τὴν κατασκευὴν δαπάναις τοῦ ἀνεψιοῦ καρδινάλιου Φραγκίσκου Βανδίνου Πικκολόμινη ἀνέθηκεν εἰς Παῦλον τὸν τοῦ Μαρριανοῦ². Ἄλλ' οὗτος δὲν φαίνεται ἐργασθεὶς τὸ ὅλον μνημεῖον. Κατὰ τὸν κ. Venturi μέρη τινὰ αὐτοῦ ὑπομιμνήσκουσι τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ Ἀνδρέου Βρογγο, τοῦ δ' ἐν τῷ μνημείῳ ἀγάλματος τοῦ Πίου Β' μόνον κατήρξατο Παῦλος ὁ τοῦ Μαρριανοῦ, ἐπεράτωσε δ' αὐτὸ ὁ Τούκκιος Τακκόνας (Tuccio Taccona)³. Ἄξιον δὲ προσοχῆς εἶνε τὸ μαρτυρούμενον ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ κ. Venturi, ὅτι, ὅτε ὁ Παῦλος συνέταξε τὴν διαθήκην αὐτοῦ τῷ 1470, ὥρισεν, ὅπως ἐπι-

¹ Fortini ἐνθ' ἀν. σ. 22 κ. ἰ.

² Δὲν εἶνε πάντες οἱ ἱστορικοὶ τῆς νεωτέρας τέχνης σύμφωνα περὶ τῶν καλλιτεχνησάντων τὸν τάφον τοῦ πάπα Πίου Β'. Ὁ Vasari ἐνθ' ἀν. σ. 461 λέγει τοῦτον ποιηθέντα ὑπὸ Πασκουίνου τοῦ Πολιτιανῶ (Pasquino da Montepulciano) καὶ Βερνάρδου Οὐιτταγνι, πρὸς ἑαυτὸν δὲ διαφωνῶν ἐν τῷ βίῳ Παύλου τοῦ τοῦ Μαρριανοῦ ἀποδίδει τὸ ἔργον εἰς τοὺς χρυσοχόους Νικόλαον della Guardia καὶ Πέτρον Παῦλον τὸν Τουδερτίνον (da Todi), καθ' ἃ ὑποσημαίνει ἐνθ' ἀν. ὁ Milanese, ὅστις προσθέτει, ὅτι καὶ τὰς δύο φορές πλανᾷται ὁ Vasari. Ὁ αὐτὸς δὲ Vasari ἐν Τόμ. Β' σ. 648 τῆς ἐκδόσεως Milanese λέγει, ὅτι τὸν τάφον τοῦ Πίου Β' ἐποίησε Παῦλος ὁ Ῥωμαῖος (ὁ τοῦ Μαρριανοῦ) ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῶν δύο προμνημονευθέντων καλλιτεχνῶν, οἵτινες ὑπῆρξαν μαθηταὶ αὐτοῦ. Τὸν δὲ Πασκουίνον Πολιτιανόν λέγει καλλιτεχνήσαντα τὸ μνημεῖον καὶ ὁ Ciaccionius (Vitae Pontificum Τόμ. Β' σ. 1027), ἐπόμενος εἰς τοὺς ἀρχαιότερους συγγραφεῖς Στέλλαν καὶ Ὀλδοβινον.

³ Venturi Storia della scultura nel quattrocento. Ἐν Μεδιολένῳ. 1908 κ. 459, ὅπου καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πίου καὶ δύο τῶν ἀναγλύφων τοῦ μνημείου. Τοῦ μνημείου τούτου εἰκὼν εὑρηται καὶ παρὰ τῷ Ciaccionius (Vitae Pontificum Τόμ. Β' σ. 1027.) Ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ P. Piccolomini Il ritratto di Pio II ἐν τῷ περιοδικῷ L'Arte Τόμ. 7' σ. 192 κ. ἰ. καὶ παρὰ τῷ Ροβέρτῳ Παρίνι Un disegno del sepolcro di Pio II in Roma ἐν τῷ αὐτῷ περιοδικῷ Τόμ. 1Γ' τευχ. 2).

Τὸ μνημεῖον τοῦ πάπαβίου Β'
 ἐν τῇ κατὰ τὴν Ῥώμην ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου
 (S. Andrea della Valle).

στραφῆ εἰς τὸν καρδινάλιον Πικκολόμινην ὄγκος μαρμάρου, ὅστις εἶχε παραδοθῆ εἰς αὐτὸν, ὅπως ποιήσῃ τὸ ἄγαλμα τοῦ Πίου Β', ὅπερ μόλις που προπλασθὲν ἡδυνάτει πλέον νὰ ἐπιξεργασθῆ περὶ τὸ τέλος τοῦ βίου¹.

Τὸ μνημεῖον τοῦτο τοῦ Πίου Β' ἔμην Venturi εὑρίσκει ἄξιον λόγου ὑπὸ καλλιτεχνικὴν ἔποψιν². Ὅλως δ' ἀντιθέτως ὁ ἱστορικὸς τῆς μεσαιωνικῆς Ῥώμης καὶ τῶν μνημείων τῶν παπῶν Φερδινάνδος Γρηγορόβιος ἀποκαλεῖ αὐτὸ ἀρχιτεκτονικὸν τέρας³.

Τοῦ μνημείου τούτου, ὅπερ τῷ 1623 μετηνέχθη φροντίδι τοῦ καρδινάλιου Ἀλεξάνδρου Περέττου μετὰ καὶ τοῦ μνημείου τοῦ Πίου Γ' ἐκ τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἰς τὴν ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ κοιλάδι (S. Andrea della Valle)⁴, ὅπου κεῖται καὶ τὴν σήμερον, περιττὴν θεωροῦμεν ἐνταῦθα τὴν κατὰ μέρος περιγραφὴν. Ἀρκούμεθα δ' εἰς τὴν παράθεσιν τῆς εἰκόνας αὐτοῦ (Ἴδε ἀνωτέρω σ. 76) πρὸς τῇ εἰκόνι τῆς ἐκκλησίας ἣν κοσμεῖ (Ἴδε ἀνωτέρω σ. 73). Ἐπ' ἴσης δὲ παραθέτομεν ἐν σ. 78 τὴν εἰκόνα τοῦ τρίτου ἀναγλύφου τοῦ μνημείου, τοῦ παριστάνοντος τὸν Πίον Β' δεξιούμενον τὴν κάρταν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ Βησσαρίωνος. Τὸ γεγονός τοῦτο ἐνεῖχε τοιαύτην θέσιν ἐν τῷ βίῳ τοῦ πάπα, ὥστε βεβαίως αὐτὸς ἐκεῖνος ζῶν παρήγγειλε μεταξὺ τῶν ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτοῦ παραστάσεων νὰ μὴ παραλειφθῆ ὑπὸ τῶν καλλιτεχνησάντων τὸ μνημεῖον. Ὅποιαν δὲ σημασίαν ἀπέδιδον καθ' ὅλου οἱ σύγχρονοι εἰς τὸ συμβᾶν ἐκεῖνο

ὅστις παρέχει καὶ τὴν εἰκόνα ἀρχαίου σχεδίου τοῦ μνημείου, ἀποδομένου εἰς Ῥωμαίων γλύπτην, ἀποκειμένου δ' ἐν τῷ κατὰ τὴν Δρέσδην Μουσεῖον τῶν χαλκογραφικῶν (Kupferstichkabinet) καὶ προσκευμένου ἐν ταῖς Handzeichnungen aller Meister im Königlichen Kupferstichkabinet zu Dresden. Ἐν Μονάχῳ. Παρὰ Franz Hanfstängel. Πίν. XIII.

¹ Venturi ἰθ' ἀν. σ. 1118.

² Venturi ἰθ' ἀν. σ. 959.

³ Gregorovius Die Grabdenkmäler der Päpste. Ἐκδ. 6'. Ἐν Λειψία. 1881 σ. 96.

⁴ Βαβαλμίνως ὁ Milanesi ἐν σημειώσει εἰς τὸν Vasari ἰθ' ἀν. Τόμ. Β' σ. 648 ἀναγράφει ὡς ἔτος τῆς μεταθέσεως τοῦ τάφου τὸ 1614, ἐν ᾧ ἐπὶ τῆς ἐν ἐν τῷ Ἁγίῳ Ἀνδρέῳ ἐπιταφίου ἐπιγραφῆς φέρεται τὸ 1623.

E.γ.Δ.Φ.Σ.Κ.Τ.Π.
IOANNINA 2006

Ἡ ἀνακομιδὴ τῆς κάρας τοῦ ἁγίου Ἀνδρότσι.
 Ἀνάγνωστον ἐν τῷ μνημείου τοῦ πάπα Πίου Β' ἐν τῇ κατὰ τὴν Ῥώμην ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου (S. Andrea della Valle).

ΕΡΤΑ
 ΔΙΕ

ns K
 ANNINA 2006

ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ πάπα ἐπιγραφῆς, ἐν ἧ. ἀναγραφομένων τῶν κυριωτάτων ἔργων τοῦ Πίου, μνημονεύεται καὶ ἡ ἀνακομιδὴ τῆς κάρας τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου διὰ τῶν λέξεων *hic conditus ubi caput Andreae Apostoli ad se ex Peloponneso advectum collocari jusserat*¹.

Ἀλλὰ τὰ καλλιτεχνήματα τὰ προελθόντα ἐκ τῆς εἰς τὴν Ῥώμην ἀνακομιδῆς τῆς κάρας τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ὄν περιορίζονται εἰς τὰ ἤδη καταλεχθέντα. Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ παρατεθῆ καὶ τὸ ἐν τῇ εἰσόδῳ τοῦ ἱεροφυλακίου (Sacristia) τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἄγαλμα τοῦ ἀποστόλου. Τοῦτο μέχρι τινὸς ἐθεωρεῖτο ἔργον αὐτοῦ ἐκείνου Παύλου τοῦ τοῦ Μαρριανοῦ, περὶ οὗ πάλυς ἐγεινεν ἀνωτέρω λόγος². Ἀλλὰ πρό τινων ἐτῶν ἀπεδείχθη, ὅτι τὸ ἄγαλμα εἶνε νεώτερον τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος ὑπερμεσοῦντος, καθότι ὁ πρῶτος ποιούμενος μνείαν αὐτοῦ εἶνε ὁ Πέτρος Ἀλφρανὸς ἐν τῇ περὶ τὸ 1580 γραφείσῃ πραγματείᾳ περὶ τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ἧς ἐν σ. 35 εὐρίσκονται γεγραμμένα τάδε· «ἐν τῷ αὐτῷ τούτῳ βωμῷ (τῷ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου) ἐτέθη ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἄγαλμα τοῦ ἀποστόλου Ἁγίου Ἀνδρέου ἐξαιρετότατον, οὗ τὴν κατασκευὴν ἐνετείλατο ὁ Φραγκίσκος Βανδίνος Πικκολόμινης, ἀρχιεπίσκοπος Σιένης, ἀνεψιὸς τῶν ποντιφικῶν Πίου Β' καὶ Πίου Γ'»³.

Ὡς συμπλήρωμα τῆς πραγματείας ταύτης ἐκδίδομεν κατωτέρω τὴν πρὸς τὰ πομπημονεύματα τοῦ Πίου συμπίπτουσαν Ἀνδρείδα Ἀλεξίου τοῦ Κλουσίου (Ἴδε ἀν. σ. 44 κ. ἐ.).

¹ Οὕτως ἔχουσιν αἱ λέξεις αὗται τῆς ἐπιγραφῆς κατὰ τὸν *Vitae pontificis* π. Τόμ. Β' σ. 1056). Ἀλλὰ κατὰ τὴν μετὰ τὴν μεταθίξιν τοῦ τάφου ἐκ τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἰς τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν φροντίδι τοῦ καρδινάλιου Ἀλεξάνδρου Πιρέττου ἐν ἔτει 1623 ἡ ἀρχαιοτέρα ἐπιγραφὴ ἀντικατεστάθη ὑπὸ νίας, ἰχούσης μὲν καὶ ἄλλα τινὰ ἐπιγραφὰ τῆς προτέρας, μεταθεβλημένης δὲ καὶ ἐν τοῖς περὶ τῆς κάρας ὡδε· *hic conditus ubi caput Andreae apostoli ad se ex Peloponneso advectum collocavit*.

² *V. Leonardī* ἐνθ' ἀν. ἐν τῷ περιοδικῷ *L'Arte* Τόμ. Γ' σ. 86 κ. ἐ. 259 κ. ἐ. ὅπου καὶ εἰκὼν τοῦ ἀγάλματος.

³ *C. de Fabriczy* *La statua di S. Andrea all' ingresso della Sacristia Vaticana* ἐν τῷ περιοδικῷ *L'Arte* Τόμ. Δ' σ. 67 κ. ἐ.